

РОЗДІЛ І. ПРАВОРОЗУМІННЯ

*д.ю.н., проф. Микола Козюбра,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»*

Праворозуміння: плюралізм підходів і єдність поняття.

Чи можливо це?

Проблему розуміння права без перебільшення можна віднести до числа «вічних». Сотні й тисячі років мислителі різних народів – філософи, соціологи, правознавці – ламали голову над його з'ясуванням. Проте проблема праворозуміння і нині залишається центральною для юриспруденції.

Ще на початку минулого століття відомий вітчизняний теоретик права і соціолог Б.О. Кістяківський писав: «У жодній іншій науці немає стільки суперечливих теорій, як в науці про право. При першому знайомстві з нею виникає таке враження, ніби вона тільки й складається з теорій, що взаємно виключають одна одну. Найбільш суттєві питання про сутність і невід'ємні властивості права вирішуються різними представниками науки про право зовсім по-різному. Суперечка між теоретиками права виникає вже на початку наукового пізнання права, навіть більшою мірою, саме з приводу вихідного питання – до якої сфери явищ належить право – починається непримириме розділення напрямів і шкіл у цій науці»¹.

З того часу мало що змінилося (за винятком радянського періоду, коли дискусії навколо розуміння права, особливо після сумнозвісної Першої Всесоюзної наради з питань науки радянського права і держави 1938 р., у вітчизняному правознавстві на довгі роки припинилися взагалі). Хіба що нині такі дискусії стали коректнішими, толерантнішими до альтернативних точок зору, а нерідко завершуються й певними компромісами між ними. Різноманітність же підходів до розуміння права з плином часу не тільки не зникла, а ще більше пог-

¹ Кістяківський Б.О. Вибране / Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка». Серія «Українські мислителі». – К.: Абрис, 1996.

либилася. Показовим у цьому відношенні є експеримент, проведений відомим французьким журналом «Droits», описаний Норбером Руланом у його навчальному посібнику «Історичний вступ до права». Експеримент засвідчив, що навіть серед 50-ти найбільш авторитетних представників французького правознавства якогось єдиного підходу до визначення права не існує.

Запропоновані учасниками експерименту підходи до його трактування виявилися настільки різноплановими, що журналу не вдалося синтезувати їх навіть у декілька основних напрямів. Важко не погодитися у зв'язку з цим з Норбером Руланом, коли він констатує, що «право – це процес інтелектуальної кваліфікації, а не реальний природний об'єкт *a priori*»¹. Звідси випливає, що цей процес є нескінченним.

Право – явище, яке нерозривно пов'язане з конкретним буттям, воно функціонує в глибинах життя, рухається у часі і змінюється разом з ним. І хоч у праві знаходять своє втілення «вічні» цінності – ідеали справедливості, свободи, рівності, – їх зміст з плином часу також зазнає змін: з'являються нові грані, зв'язки, прояви, виміри, які потребують поглибленого осмислення. Розвивається, змінюючись, також низка чинників, які впливають на праворозуміння – цивілізаційних, релігійних, моральних, національних, міжнародних тощо.

Істотний вплив на множинність підходів до праворозуміння справив також бурхливий розвиток різноманітних наук, як природничих, так і суспільних і гуманітарних. Характерною рисою загальнонаукового розвитку в цих умовах є міжнаукові інтеграційні процеси. Все частішими у зв'язку з цим стають спроби використання здобутків одних галузей наукових знань для дослідження інших, зокрема й традиційних, внаслідок чого виникають нові наукові напрями на стиках різних наук, а нерідко й нові міждисциплінарні науки.

Не оминули міжнаукові інтеграційні процеси і правознавства, зокрема його центральної проблеми – праворозуміння.

Досить плідними для осмислення окремих аспектів права виявилися, зокрема, інструментальні підходи однієї з найунікальніших фі-

¹ Рулан Норбер. Историческое введение в право: Учебное пособие для вузов / Пер. с франц. – М., 2005.

лософських течій ХХ ст. – феноменології, та поглибленого відгалуження цієї течії – герменевтики¹.

Антропологічний «переворот» в наукознавстві, який відбувся в 60-ті роки минулого століття, актуалізував антропологічний підхід до праворозуміння, в якому, в свою чергу можна умовно виділити два аспекти: біоантропологічний, або біосоціальний, і етнографічний, або етнологічний.

Завдяки бурхливому розвитку одного з наймолодших міждисциплінарних напрямів наукового дослідження – синергетики – наприкінці ХХ століття підвищеної популярності набув синергетичний підхід до праворозуміння. На відміну від класичних уявлень про однолінійність процесів розвитку матерії, властивих механістичному світогляду недавнього минулого, відповідно до якого всі системи, зокрема й правові, діють на основі об'єктивної необхідності науково пізнаних законів, синергетичний підхід виходить з того, що всі природні і суспільні системи, включаючи й правові, розвиваються нелінійно, тобто з великою долею випадковості.

Саме випадковість є генератором нового в даних системах, вона призводить до того, що в них панує переважно саморозвиток, самоорганізація, які, власне, здатні забезпечити їх впорядкованість. Як інтегрована доктрина, синергетика не може не включати в свою орбіту питання нормативного регулювання поведінки людей і не впливати на онтологію і методологію юриспруденції, зокрема на проблему праворозуміння². Серед нових інструментальних підходів до осмислення феномену права, актуалізованих в останнє десятиліття як на Заході, так і на пострадянському просторі, не можна не назвати також комунікативно-дискурсивного підходу, який став результатом активного розвитку комунікативної філософії, що зосереджує основну увагу на інтерсуб'єктивних аспектах, комунікативній взаємодії, спілкуванні людей як членів суспільства. Цей підхід щодо проблеми праворозуміння найбільш послідовно втілений в теорії обґрунтування пра-

¹ Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку. – Одеса, 2006.

² Честнов І. Л. Правопонимание в эпоху постмодернизма // Правоведение. – 2002. – №2.

ва німецького філософа Ю. Габермаса, що має прихильників також серед вітчизняних філософів права¹.

Зрозуміло, що використанням надбань синергетики і комунікативної філософії проблема праворозуміння не буде вичерпана. Адже не виключено, що в недалекому майбутньому може з'явитися постсинергетична і посткомунікативна парадигма, яка відкриє нові грані права, отже дасть привід для його осмислення під новим кутом зору, або й для певного переосмислення попередніх установок щодо нього.

Тому сподівання на те, що колись в дискусіях про праворозуміння буде поставлена крапка, і ми зможемо досягти «єдино правильної» відповіді на питання, що таке право – ілюзія.

Право настільки складний, багатогранний, багатомірний і багаторівневий феномен, в якому так тісно переплітаються духовні, культурні і етичні засади; внутрішньодержавні і міжнародні, цивілізаційні і загальнолюдські аспекти; наукова істина і цінності добра й справедливості; досягнення правової теорії і практичний юридичний досвід; правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правові відносини, що втиснути все це у рамки якоїсь універсальної дефініції просто неможливо. У зв'язку з цим необхідно, як на мене, остаточно подолати нашу попередню традицію, коли пошук єдиного визначення права зводився в фетиш. Сказане зовсім не означає, що подальший аналіз проблеми праворозуміння втрачає перспективу. Така позиція спроможна призвести до радикального релятивізму, тобто до повного заперечення можливості поглибленого пізнання права, що мало б негативні не тільки теоретичні, а й практичні наслідки.

Проте при цьому виникає питання: чи є «праворозуміння» виключно науковою категорією, яка відображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, що включає в себе пізнання права, його оцінку і ставлення до нього як до цілісного соціального явища? Саме така позиція переважає у пострадянській юридичній літературі, зокрема й серед авторів, які присвятили проблемам праворозуміння спеціальні дослідження².

¹ Максимов С. Дуальність права // Право України. – 2010. – №4.

² Алаіс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права / Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003.

Віддаючи належне намаганням цих авторів розкрити поняття праворозуміння як процес і результат цілеспрямованої розумової наукової діяльності, разом з тим не варто перебільшувати значення науки у розумінні права. Не тільки тому, що формування категорії «праворозуміння» пройшло складний шлях від індивідуально забарвленого, заснованого на особистому досвіді, розуміння права до сучасного раціоналізованого і систематизованого його вигляду, якому ми справді зобов'язані науці. І навіть не тому, що наука не всесильна, вона не може дати відповіді на всі питання, які породжує життя. А передусім з огляду на те, що право як феномен не може бути зрозумілим виключно на основі наукової парадигми з її орієнтацією на такі критерії, як об'єктивність, достовірність, верифікованість, можливість практичного відтворення результатів тощо.

Ставлення людей до права, його осмислення і оцінка визначаються не тільки і навіть не стільки науковими міркуваннями, скільки ціннісними установками і уявленнями. Адже ще з часів античності відомо, що право є не лише наукою, а й мистецтвом, воно ґрунтується не тільки на знанні, а й на певних цінностях – справедливості, свободі, рівності тощо.

Цінності ж – це передусім сфера світогляду, який є способом не вивчення і пояснення феномену буття, зокрема права, а його духовного освоєння, інтерпретації. На відміну від наукового знання, яке не має залежати від ідеалів і поглядів пізнаючого суб'єкта, світоглядне світосприйняття є тією своєрідною духовною призмою, через яку пропускається і переживається оточуючий світ, а тому не може претендувати на достовірність, верифікованість тощо, тобто відповідати критеріям науковості.

Саме з цих позицій у філософській літературі досить часто трактується термін «розуміння» та обґрунтовується, зокрема, відмінність філософії права від юридичної науки¹. Можна, очевидно, дискутувати з прихильниками подібних позицій з приводу світоглядної стерильності суспільних наук загалом і юридичної науки зокрема, проте на-

¹ Малахов В.П. Філософія права. – М., 2002.

вряд чи можна заперечувати теоретичну і практичну плідність такого підходу до з'ясування поняття праворозуміння і його типології.

Типологія праворозуміння та її критерії

Багатоманітність підходів до праворозуміння обумовлює множинність критеріїв його типології. Вона може проводитись за найрізноманітнішими ознаками:

- в залежності від ставлення до «основного питання філософії» – співвідношення матеріального і ідеального – можна виділити матеріалістичний та ідеалістичний типи праворозуміння, які в свою чергу, поділяються на відповідні підтипи: метафізичний, механічний, економічний; теологічний, натуралістичний, формально-догматичний тощо;
- в залежності від особливостей та масштабів використання надбань інших галузей знань в підходах до праворозуміння останнє, як вже зазначалось, може бути поділене на такі типи, як феноменологічний, герменевтичний, антропологічний, психологічний, синергетичний, комунікативний тощо;
- в залежності від ставлення до права різних народів і тих чи інших цивілізацій виділяють такі типи праворозуміння, як європейський (християнський), мусульманський або ісламський, індо-буддійський, китайсько-конфуціанський, японський¹. Нерідко (особливо на пострадянському просторі) до них додають євразійський, а інколи навіть російський (виключно в Росії);
- в залежності від того, які суб'єкти – «колективні» чи «індивідуальні» – визначають ставлення до права в суспільстві і його оцінку, розрізняють відповідно «колективістське», притаманне теократичним і традиційним правовим сім'ям, і «індивідуалістське» праворозуміння, характерне для сімей континентального і загального права²;
- в залежності від розмежування чи ототожнення права і закону виділяються юридичний (від *jus* – «право») і легістський (від *lex* –

¹ Честнов Л.И. Типы правопонимания // Проблемы теории права и государства / Под. ред. В.П. Сальникова. – СПб., 1999.

² Скурко Е.В. Принципы права. – М., 2008.

«закон»)¹, або позитивістський і непозитивістський² типи праворозуміння.

В літературі зустрічаються також інші критерії типології праворозуміння³.

Не вдаючись у зв'язку з обмеженістю обсягу статті до детального аналізу всіх названих і неназваних типів праворозуміння, відзначаю лише, що існуюча нині в літературі типологія не може претендувати на завершеність: в праві, очевидно, завжди будуть залишатися аспекти, сторони, сфери буття, які з тих чи інших причин знаходитимуться за межами даної типології; розвиток міжнаукових інтеграційних процесів неминуче призведе до виникнення нових наукових напрямів, що впливатимуть на праворозуміння; в умовах глобалізації відбудуться зміни в міжцивілізаційних відносинах і, відповідно, в критеріях відокремлення цивілізацій тощо.

Разом з тим, найпоширеніша не тільки нині, а й в попередні віки типологія праворозуміння, в основі якої лежить юридико-світоглядний критерій (залежно від того, що є вихідним у розумінні права – наддержавно-природне, державне чи реально-життєве), очевидно, зберігатиме свої домінуючі позиції і в найближчій історичній перспективі.

Відповідно до цього критерію виділяють, як відомо, природно-правовий (юснатуралістичний), юридико-позитивістський (нормативістський) і соціологічний типи праворозуміння. Попри відсутність єдності поглядів щодо соціального значення цих типів праворозуміння, переважна більшість дослідників небезпідставно схиляється до того, що кожний з них, не зважаючи на суттєві відмінності у світоглядних позиціях, на яких вони ґрунтуються, відображає реальні грані, аспекти права як феномену.

Саме останній момент стимулював пошук шляхів до синтезу, інтеграції здобутків вказаної типологізації, яка була започаткована в

¹ Нерсисянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М., 2001.

² Четвернин В.А. Понятие права и государства / Введение в курс теории права и государства. – М., 1997.

³ Волпенко Н.Н. Правосознание юриста и правопонимание. См.: Ветюшиев Ю.Ю., Шириков А.С. Юрист XXI века (задачи, тенденции, перспективы). Обзор научно-практической конференции. – Волгоград. 2001.

середині минулого століття американським філософом права Джеромом Холлом¹, а нині набула популярності й на теренах колишнього СРСР, зокрема в Україні.

Попри те, що науковий інтерес до так званої інтегративної юриспруденції на пострадянському просторі помітно зріс, про що свідчить, зокрема, включення відповідних підрозділів у ряд підручників з загальної теорії права і філософії права, на питання, поставлене у 2003 році російським дослідником О.В. Мартишиним «Чи поєднані основні типи розуміння права»², немає однозначної відповіді й сьогодні.

Очевидно, в межах поширених поглядів на праворозуміння як на виключно наукову категорію це питання навряд чи можливо вирішити.

Наблизити до його вирішення спроможне, на мій погляд, більш широке трактування праворозуміння як процесу і результату не лише цілеспрямованої наукової діяльності, а й як досягнення і сприйняття образу права в правосвідомості в цілому, системостверджуючим стрижнем якої, як вірно зазначає М.М. Вопленко, завжди виступає праворозуміння³.

Рівні праворозуміння

За джерелами формування та глибиною відображення правової дійсності у загальнотеоретичній правовій літературі, як відомо, традиційно виділяють три рівні правосвідомості: буденний (повсякденний, побутовий), професійний (практичний) і науковий (теоретичний). За аналогією з цими рівнями можна, очевидно, виділити відповідні рівні розуміння права. Проте цими рівнями процес праворозуміння не вичерпується. Їх, з урахуванням раніше викладеного, необхідно доповнювати філософським рівнем праворозуміння.

Буденний (буденно-емпіричний) рівень праворозуміння – це образ права, який відображається в буденній суспільній правосвідомості.

¹ Hall G. Studies in jurisprudence and Criminal Theory. – New York, 1958.

² Мартишин О.В. Совместимы ли основные типы понимания права? // Государство и право. – 2003. – №6.

³ Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике. – М., 2009.

мості і характеризує ставлення суспільства до права, його правобачення і правовідчуття.

Найістотнішими ознаками цього рівня праворозуміння є:

- притаманність, як правило, людям, які не мають спеціальних юридичних знань;
- формування переважно під впливом чуттєво-споглядального сприйняття права;
- відсутність чіткої віддиференційованості від моральних устоїв суспільства;
- заснованість на набутому досвіді і уявленнях про правове відповідно до ціннісних координат певного суспільства і відповідної епохи;
- найбільш виразний прояв національних і цивілізаційних особливостей праворозуміння, належність до певної культурно-історичної спільноти;

- відсутність, як правило, більш-менш чіткого поняття про право.

Свій зовнішній вираз цей рівень праворозуміння знаходить:

- у ставленні до права, визначенні його місця в ієрархії цінностей, повазі чи неповазі до права;
- в сюжетах національної міфології, в національних традиціях, народних прислів'ях і приказках;
- в особливостях національного правового менталітету, у тому числі в стилі правового мислення.

Дослідження останнього як феномену здебільшого обмежується нині розглядом його формально-логічних аспектів. До того ж основна увага найчастіше зосереджується на одному (хай навіть визначальному) рівні правового мислення – професійно-доктринальному. Тим часом, не менш, якщо не більш, важливими є ментально-антропологічні, цивілізаційно-культурологічні аспекти правового мислення. Адже воно – це завжди продукт певної культури, певної цивілізації. Правове мислення являє собою, можна сказати, найбільш раціоналізований і консервативний компонент правового менталітету. Якщо певні нормативні приписи можна запозичити з міжнародно-правових документів або законодавства розвинутих країн, то правове

мислення цьому не підвладне. Воно зберігає свою специфіку і практично в недоторканному вигляді передається з покоління в покоління до тих пір, коли не буде зруйнований адекватний йому цивілізаційний механізм.

На жаль, особливості національного менталітету, як і буденний рівень праворозуміння загалом, незважаючи на надзвичайну актуальність цих питань, особливо у світлі того антиправового безкраю, який відбувається нині в Україні, залишаються майже недослідженими у вітчизняному правознавстві. Саме тому, очевидно, у нашій літературі досить часто оперують ознаками, притаманними менталітету і праворозумінню інших народів, зокрема російського, хоч попри певні спільні риси між російським і українським менталітетом (у тому числі, правовим) існують, як свідчать історичні дослідження, істотні відмінності.

Носіями *професійного рівня праворозуміння*, як впливає з самої його назви, є особи, що професійно займаються юридичною практикою, інакше кажучи, практикуючі юристи. Для цього рівня праворозуміння характерне:

- не тільки чуттєво-світоглядне сприйняття права, а й апеляція до понять і категорій, за допомогою яких формуються систематизовані знання про право;
- в образі права, який складається на даному рівні, більше раціоналізму, тобто спеціальних знань, набутих в процесі навчання в юридичних навчальних закладах, хоч і тут у сприйнятті права переважає особистий досвід;
- значний вплив на створення образу права має безпосередня юридична практика суб'єкта;
- попри істотне розширення бачення права (образ права) практикуючими юристами порівняно з іншими суб'єктами, їх праворозуміння, як правило, також не може претендувати на всебічність, системність, достовірність.

Хоч формування професійного праворозуміння має тривалу історію, національні та цивілізаційні відмінності у сприйнятті права в різних правових сім'ях зберігаються донині. Це помітно навіть в країнах сімей континентального і загального права, не дивлячись на те,

що різких відмінностей в розумінні самої природи права серед юристів цих правових сімей не існує. Як зазначають Р. Давид і К. Жоффре-Спінозі, вона розуміється однаково¹.

Відмінності проявляються переважно в розумінні ролі судової практики в правотворчості, трактуванні правової норми, в правовій техніці знаходження справедливого юридичного рішення тощо.

Тим істотнішими відмінності в праворозумінні виявляються в правових сім'ях позаєвропейських цивілізацій, які зберігають традиції «колективістського», а не «індивідуалістського» праворозуміння².

Попри те, що чимало з країн «колективістського» праворозуміння формально запозичили «західні моделі» права, зокрема кодекси, багато в чому схожі з європейськими кодексами, юристи цих країн продовжують застосовувати їх тільки тією мірою, якою вони відповідають національним правовим традиціям — мусульманським, китайсько-конфуціанським, японським тощо³.

І тим не менше відмінності у сприйнятті права і правовому мисленні зовсім не перешкоджають формуванню більш-менш однакової юридичної практики з ряду питань.

Для правових систем, об'єднаних спільною правовою сім'єю, або, принаймні, близьких за своїми критеріями, така практика цілком пояснювана: вона ґрунтується на спільних уявленнях про основні принципи права, його джерелах, юридичній техніці, доказах тощо. Та й сам стиль юридичного мислення серед професійних юристів у таких випадках не особливо відрізняється. Тому не дивно, що рішення у справах з однаковою фабулою, що приймаються представниками судового корпусу споріднених чи близьких правових систем, виявляються однаковими. Показовим у цьому відношенні є спогади колишнього голови Вищого Арбітражного суду Російської Федерації, відомого цивіліста проф. В.Ф. Яковлева, про спільні семінари з німецькими судьями. На цих семінарах, згадує він, «ми ... брали одну фабулу, скажімо, який-небудь цивільно-правовий спір з участю іноземного елемента, і вони вирішували цей спір на основі німецького права, а

¹ Давид Р., Жоффре-Спінози К. Основные правовые системы современности. — М., 1988.

² Скурко Е. В. Принципы права. — М., 2008.

³ Давид Р., Жоффре-Спінози К. Основные правовые системы современности. — М., 1988.

ми вирішували на основі російського права. Потім ми співставляли наші рішення. Уявіть собі, у нас не було жодної розбіжності. Ми приймали однакові рішення. Інша річ, що ми потім починали вести дискусії щодо мотивів. Але рішення співпадали»¹.

Звичайно, у правових системах, що належать до різних правових сімей, вірогідність таких співпадінь менша. Проте й у них, як зазначають К. Цвайгерт і Х. Кьотц, незважаючи на всі відмінності у їхньому історичному розвитку, доктринальних поглядах і стилях мислення, вирішують одні й ті ж юридичні проблеми, аж до найдрібніших деталей, однаково, або ж значною мірою схоже. Це дозволяє у певному сенсі говорити про «презумпцію ідентичності» (*presumptio similitudinis*) як інструмент для прийняття практичних рішень². На це звертають увагу також деякі інші зарубіжні дослідники³.

Це свідчить про те, що значення самого терміну «право» в практичній юридичній діяльності не варто перебільшувати. За всього розмаїття його значень, сучасне професійне юридичне співтовариство, можна сказати, досягло певного консенсусу у його сприйнятті, хоч, очевидно, і не завжди належно осмисленого. У будь-якому разі, професійний юрист, як правило, цілком чітко усвідомлює межу між справедливим і несправедливим, «правом» і «неправом», «законним» і «незаконним», хоч між цими полюсами можливі ситуації, в оцінці ступеню законності яких юридичне співтовариство може розійтись.

Більш-менш єдине уявлення про «правове», «законне» між професійними практикуючими юристами не тільки в межах правової системи, в якій вони працюють, але й у глобальному масштабі, досягається, як уявляється, завдяки зближенню позицій у розумінні нагромаджених віками правових цінностей, трансформованих в сучасному світі в універсальні принципи права, які можуть бути простежені в різних варіантах практично повсюдно⁴, практичному досвіду та відчуттю права (як тут не згадати про «інтуїтивне право»

¹ Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике. – М., 2009.

² Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. – Т. 1. – М., 2000.

³ Барак А. Судейское усмотрение / Пер. с англ. – 1999.

⁴ Скурко Е.В. Принципы права. – М., 2008.

Л. Петражицького). Та все ж до теоретичного осмислення права у всій його багатогранності і розмаїтті, зокрема й термінологічного, вони, як правило, не доходять, хоч ступінь його осягнення як цілісного, системного явища на цьому рівні праворозуміння є досить високим.

З'ясування *наукового або теоретичного рівня праворозуміння*, до якого, як вже було зазначено, переважно зводиться проблема розуміння права у пострадянському правознавстві, викликає чи не найбільше складнощів.

Від буденного і навіть професійного рівня праворозуміння він відрізняється тим, що на цьому рівні відбувається пізнання найсуттєвіших сторін, якостей, зв'язків права у формі теорій, тобто певної системи понять, категорій і законів науки.

Як вірно зазначає П.А. Оль, «теоретичне праворозуміння має на увазі виявлення об'єктивних законів, тих найважливіших зв'язків, які об'єднують і підпорядковують собі всі елементи права як специфічної системи»¹. Наукове праворозуміння має відповідати також всім іншим критеріям, притаманним науковості, зокрема, обґрунтованості, інтерсуб'єктивній перевірюваності тощо².

Чи можливе виконання цих вимог науковості щодо права, як явища надзвичайно багатоманітного і багатомірного? Якщо до цього додати труднощі, пов'язані з неможливістю дослідження правових явищ в чистому, повністю елімінованому від «суб'єктивації», вигляді, з перевіркою отриманих результатів (верифікацією) тощо, то давній спір між позитивістами і їх противниками про те, є правознавство наукою чи не є, а якщо є, то в яких межах, — виявиться не таким вже надуманим.

Для розв'язання цього спору доцільно, очевидно, розрізнити *науково-теоретичний і філософський рівні праворозуміння*. У пострадянській літературі вони, як правило, не розрізняються. Науково-теоретичний рівень праворозуміння часто іменується філософським (на противагу практичному), або ж навпаки³. У тих же випадках, коли філософське розуміння права виділяється як відносно самостійний

¹ Оль П.А. Правопонимание: от плюрализма к двуединству. — Санкт-Петербург, 2006.

² Кезин А.В. Научность, эталоны, идеалы, критерии: критический анализ методологического редукционизма и плюрализма. — М., 1985.

³ Алексеев С.С. Теория права. — М., 1993

тип (саме тип, а не рівень) праворозуміння, воно розглядається або як наукова абстракція, яка не має реального буття і яка протиставляється іншій ідеальній конструкції права – природно-правовій доктрині¹, або ж зводиться до інтегративної юриспруденції².

На мій погляд, відмінності між науково-теоретичним і філософським розумінням права слід розглядати в дещо іншому ракурсі – співвідношення гносеологічних і аксіологічних аспектів, істини і цінностей, науки і світоглядної позиції.

Науково-теоретичний рівень передбачає таке дослідження права, при якому увага зосереджується на пошуку його об'єктивних закономірностей і детермінантів. На цьому рівні право виступає не стільки як духовний феномен, який включає ідеальний елемент, сферу духу, скільки як безпосередня реальність, об'єктивована щодо свідомості. Тут відкриваються широкі можливості для різного роду узагальнень, порівнянь, систематизацій, класифікацій, типологій тощо.

Оскільки правознавство, як наука передусім практична, за своєю природою вимагає визначеності, то на цьому рівні не тільки можливі, а й необхідні короткі операціональні визначення права, які, не претендуючи на універсальність, служили б певним орієнтиром для практичної юридичної діяльності (з врахуванням особливостей правової сім'ї і національної правової системи).

Одне з основних завдань цього рівня праворозуміння – перекинути своєрідний місток між формально строгим, заснованим на об'єктивній правовій реальності, визначенням права та його загальною світоглядною характеристикою, де основним стає питання не відкриття законів руху права, не опису фактів, які піддаються верифікації, не досягнення істини, а осягнення його суті, призначення і сенсу, тобто філософське бачення права. Основна увага на цьому рівні зосереджується на духовній стороні права, іманентною характеристикою якої виступають не наукові знання, а цінності.

Повертаючись у зв'язку з цим до питання про можливість поєднання основних типів праворозуміння і формування на їх основі єди-

¹ Мартиншин О.В. Совместимы ли основное типы понимания права? // Государство и право. – 2003. – №6.

² Основные концепции права и государства в современной России // Государство и право. – 2003. – №5.

ного інтегративного (або, як його інколи називають у вітчизняній літературі, багатоаспектного) розуміння права, зазначу, що з світоглядно-ціннісних методологічних позицій, на яких ґрунтуються природно-правовий, юридико-позитивістський і соціологічний типи праворозуміння, це зробити неможливо. Ці позиції настільки різні, навіть антагоністичні, що будь-які спроби здолати розбіжності між ними приречені. Навіть між юридико-позитивістським і соціологічним типами праворозуміння, хоч вони, здавалося б, ґрунтуються на спільному фундаменті – філософському позитивізмі, змістовно-ціннісні відмінності в інтерпретації сутності і смислу права настільки істотні, що об'єднувати їх в єдиному позитивістському, а тим більше, легістському типі праворозуміння, як це інколи має місце в пострадянській літературі, навряд чи коректно.

Проте, якщо абстрагуватись від світоглядних установок, на яких базуються відповідні концепції, і зосередитись на формах буття права, на яких фокусується увага цих концепцій, то його розуміння як феномену, що існує в різних проявах, формах і іпостасях, безперечно, збагатиться. І в цьому відношенні синтез здобутків названих концепцій не тільки можливий, але й необхідний.

Природно-правовий тип праворозуміння основний акцент робить на праві як духовному феномені, на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності, невідчужуваних прав людини та інших гуманістичних цінностях, які складають духовний компонент права, тобто власне те, без чого право немислиме.

Юридико-позитивістський тип праворозуміння, за всіх його недоліків, зосереджує увагу на нормативно-інституціональних аспектах права, без яких такі його властивості, як змістова визначеність, передбачуваність, упорядкованість, гарантованість, стабільність тощо, недосяжні.

Нарешті, прихильники соціологічного типу праворозуміння переносять акцент з абстрактних ідеалів і нормативно-правових текстів в площину конкретного, динамічного функціонування права, його дії в реальному житті, насамперед у правовідносинах та юридичних рішеннях, без чого ідеали і юридичні тексти перетворюються в декларації, які не мають прямого відношення до права.

Науковий і філософський рівні праворозуміння відповідно до своїх можливостей відображають різні аспекти багатогранного феномену права, тому між ними не існує жорсткої розмежувальної лінії. Межі між цими рівнями праворозуміння є досить рухливими і відносними. Проте саме їх розрізнення дозволяє, як на мене, якщо й не повністю зняти, то принаймні, згладити тривалі суперечності між прихильниками позитивізму та їх опонентами і більш глибоко осмислити надзвичайну складність права як феномену, його значення і роль в житті людсь.